

Προσεγγίσεις για τη β' γενιά στην Ελλάδα

Γ.Κεσίσογλου (Ph.D.)

Περιεχόμενα:

Στατιστικά και Στοιχεία για το Ελληνικό μεταναστευτικό καθεστώς.....	2
Το καθεστώς της β' γενιάς: η κατασκευή μιας έννοιας ως αντικειμένου κοινωνικής έρευνας.....	4
Η β' γενιά στην Ελλάδα.....	7
Σχολική ένταξη και επιπολιτισμός.....	7
Η β' γενιά στην εργασία.....	13
Πολυπολιτισμική Συμβουλευτική για τη Β' γενιά στην Ελλάδα.....	17

Εισαγωγή:

Από τις αρχαίες ελληνικές αποικίες, την εκστρατεία του Μ. Αλέξανδρου και τις ρωμαϊκές στρατιωτικές κατακτήσεις ως τη Βυζαντινή και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, και από την ευρωπαϊκή αποικιοκρατία ως τις μεγάλες μεταναστεύσεις του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, η μετανάστευση, μετακίνηση ανθρώπων και πληθυσμών, υπήρξε καθοριστικό φαινόμενο για την ανθρώπινη πρόοδο και ουσιώδης παράμετρος για την άνοδο και την παρακμή οργανωμένων πολιτικών οντοτήτων. Για τη Νότια Ευρώπη (δηλαδή τις χώρες της Ελλάδας, της Ιταλίας, της Ισπανίας, Πορτογαλίας, της Κύπρου και της Μάλτας), η αλλαγή από χώρες αποστολής σε πρώτο σταθμό ή/και βασικό προορισμό μεταναστριών και μεταναστών –αλλαγή που σηματοδότησε την έναρξη της περιόδου της “νέας μετανάστευσης”– άρχισε τη δεκαετία του ’90 (Anthias & Lazaridis, 2000). Η αύξηση του ελέγχου των συστημάτων μεταφοράς, συνόρων και αγορών συνοδεύτηκε από την αύξηση της “παράνομης” οικονομικής μετανάστευσης, με την ταυτόχρονη αύξηση του μεταναστευτικού δυναμικού στις ιδιωτικές βιομηχανίες υπηρεσιών και ιδιαίτερα στον τομέα οικιακής βοήθειας. Ο ρόλος των μεταναστών στη Νότια Ευρώπη είναι να αντισταθμίζουν, σε προσωρινή βάση, τα δομικά μειονεκτήματα της αγοράς εργασίας, να ενισχύουν την ευελιξία και την ελαστικότητα των σχέσεων εργασίας (Baldwin-Edwards, 2002). Σε αυτό το κοινωνικό πλαίσιο, στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρήσουμε μια σύντομη επισκόπηση της συζήτησης για την ενσωμάτωση της β’ γενιάς στην Ελλάδα, καθώς αφορά την διαπολιτισμική προοπτική κοινωνικής δικαιοσύνης του εγχειριδίου. Πιο συγκεκριμένα, αρχικά θα παρουσιαστεί με ευρεία οπτική το μεταναστευτικό καθεστώς, δηλαδή οι κοινωνικές σχέσεις που αφορούν τους μετανάστες στην Ελλάδα αποσκοπώντας σε μια αναλυτική εισαγωγή και τεκμηρίωση των κοινωνικών συνθηκών μέσα στις οποίες μεγαλώνουν τα μέλη της β’ γενιάς μεταναστών· στο επόμενο υποκεφάλαιο, εξετάζεται πως συγκροτούνται θεωρητικά και πολιτικά τα ρευστά όρια της έννοιας της ‘β’ γενιάς’, για να γίνει στη συνέχεια η εμπειρική διαπραγμάτευση της σχολικής ένταξης και του επιπολιτισμού των παιδιών της β’ γενιάς, αλλά και των εμπειριών και προοπτικών εργασιακής ενσωμάτωσης. Το κεφάλαιο κλείνει με ένα σύντομο σχολιασμό των προκλήσεων που τίθενται για τις πρακτικές της διαπολιτισμικής συμβουλευτικής με προοπτική κοινωνικής δικαιοσύνης βάσει των εμπειριών από τις Η.Π.Α., που γνώρισαν πολλαπλές β’ γενιές.

Στατιστικά και Στοιχεία για το Ελληνικό μεταναστευτικό καθεστώς

Τα χαρακτηριστικά της “νέας μετανάστευσης” στην Ελλάδα και τη Νότια Ευρώπη, κατά τον Ιωσηφίδη (2001), είναι ότι αυτή είναι σχετικά πρόσφατη –μετά το 1990, με ανεπίσημο και παράνομο χαρακτήρα σε μεγάλο βαθμό– η οποία επιτείνεται από την έλλειψη ουσιαστικής

μεταναστευτικής πολιτικής και στην οποία εμπλέκονται μετανάστες από μια πλειάδα χωρών, βαλκανικών, ασιατικών και αφρικανικών. Η γεωγραφική τοποθεσία της Ελλάδας –με τις εκτεταμένες ακτογραμμές, τα πολυάριθμα νησιά και τα σύνορα μέσα σε βουνά· στοιχεία που δύσκολα επιτηρούνται– είναι σίγουρα ενισχυτικός παράγοντας. Οι πολιτικές και πρακτικές επιλογές που συγκροτούν το καθεστώς μετανάστευσης¹ στην Ελλάδα, το υφιστάμενο και σε συνεχή διαμόρφωση, παράγουν ή κατοχυρώνουν ένα σύστημα προσωρινότητας, ανασφάλειας, καθώς και παρανομίας.

Οι τομείς που τείνουν να απορροφούν την εργατική δύναμη των μεταναστών χαρακτηρίζονται από μεγάλη ευελιξία ή/και εποχικότητα στην παραγωγή, είναι τομείς έντασης εργασίας με χαμηλά επίπεδα τεχνολογικής καινοτομίας, με χαμηλή παραγωγικότητα και έχουν ανάγκη μείωσης του εργατικού κόστους (Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη, 2001, σελ. 100). Οι περισσότερες εργασίες στις οποίες απασχολούνται μετανάστες είναι μεταφερόμενες (δυνητικά ως προς τον τόπο εξάσκησης, τον τομέα εργασίας, τον εργοδότη), καθορισμένης διάρκειας, με χαμηλά ημερομίσθια και χωρίς κοινωνικά δικαιώματα, σημειώνει η Βεντούρα (2004, σελ. 188). Η Πετράκη (2007), από μια κοινωνιολογική οπτική, τεκμηριώνει ότι, τόσο στον αστικό όσο και στον αγροτικό χώρο, τα εργατικά επαγγέλματα ασκούνται στη σημερινή Ελλάδα σε σημαντικό βαθμό πλέον από μεταναστευτικούς πληθυσμούς, οπότε προτείνει ότι οι μετανάστες εντάσσονται στα εργατικά στρώματα τα οποία ορίζει ως “νέα εργατική τάξη”².

Στην Ελλάδα ωστόσο, όπως καταγράφει η Τριανταφυλλίδου (2010), υπάρχουν εγγενείς δυσκολίες για την πλήρη και ακριβή καταγραφή του μεταναστευτικού φαινομένου, οι οποίες σχετίζονται με τις ελλείψεις στη συλλογή και καταγραφή στοιχείων που αφορούν στην καταγραφή και εγκατάσταση των μεταναστών. Η ελλιπής αυτή καταγραφή και δημογραφία είναι αναντίρρητα χαρακτηριστικό του ελληνικού καθεστώτος μετανάστευσης, καθώς συνεπάγεται την έλλειψη ελέγχου, μετρησιμότητας και στατιστικής τεκμηρίωσης για τον αριθμό, τις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας, τις διαδικασίες νομιμοποίησης. Με αυτό τον τρόπο κατασκευάζεται θεσμικά ένα

¹ Η έννοια του “καθεστώτος”, όταν αναφέρεται στη μετανάστευση, είναι χρήσιμη για την κατασκευή μιας εννοιολόγησης της αλληλεπίδρασης των παραγόντων και των κοινωνικών σχέσεων που εμπλέκονται στη διαδικασία της. Το μεταναστευτικό καθεστώς (migration regime) «αναφέρεται σε όλες εκείνες τις διεθνείς και εθνικές, τις θεσμικές και άτυπες ενέργειες και μη ενέργειες, τις πολιτικές και μη πολιτικές διαφόρων υποκειμένων με διαφορετική κοινωνικο-πολιτική ισχύ, οι οποίες επιδρούν πάνω στις συνθήκες διαβίωσης των μεταναστών σε έναν συγκεκριμένο γεωπολιτικό χώρο» (Μαρβάκης, 2004: 96).

² Η Πετράκη (2007) τεκμηριώνει τη στατιστική μείωση της παραδοσιακής εργατικής τάξης της βιοτεχνίας/βιομηχανίας στα τελευταία 30 χρόνια, ενώ συγχρόνως καταδεικνύει την αύξηση της ανειδίκευτης εργασίας, που η άσκησή της τροφοδοτείται από την ύπαρξη στην αγορά εργασίας άφθονου, φθηνού και διαθέσιμου εργατικού δυναμικού. Τα επαγγέλματα αυτά είναι κυρίως οι “ανειδίκευτοι εργάτες”, οι ασκούντες “προσωπικές υπηρεσίες” και οι “αγροτικοί εργάτες”, επαγγέλματα στα οποία απασχολούνται άτομα μεταναστευτικής προέλευσης. Αναδεικνύεται κατά συνέπεια ότι στο ελληνικό εργασιακό καθεστώς (με την επικράτηση της ανειδίκευτης, χαμηλού κύρους απασχόλησης) οι παράνομοι, ανεπίσημοι μετανάστες, άνδρες και γυναίκες, “καλωσορίζονται” για να εργαστούν, σε υψηλά μάλιστα ποσοστά, σε επισφαλείς θέσεις της παράλληλης οικονομίας, κυρίως σε μικρομεσαίες οικογενειακές επιχειρήσεις εντάσεως εργασίας (Πετράκη, 2007).

μεταναστευτικό καθεστώς πολυνομίας, νομιμοποιημένου κοινωνικού αποκλεισμού, ένα καθεστώς που επιτρέπει την παρανομία και τη “μαύρη” εργασία.

Στα αποτελέσματα της απογραφής του 2011, αναδείχτηκε ο νόμιμος πληθυσμός –άτομα που είναι δημότες σε κάποιο δήμο της χώρας– σε 9.903.268, ενώ ο Μόνιμος Πληθυσμός³ έφτασε τα 10.815.197 άτομα. Οπότε προκύπτει ένας αριθμός των 911.929 ατόμων που δεν είναι δημότες σε κάποια Διοικητική Περιφέρεια της χώρας, αν και είναι μόνιμοι κάτοικοι για 12 μήνες, οι οποίοι είναι αλλοδαπής προέλευσης. Ο Μαρούκης (2012) από την άλλη εκτιμά ότι ο αριθμός των χωρίς άδεια παραμονής μεταναστών από μη ευρωπαϊκές χώρες ήταν 390.000 τον Δεκέμβριο του 2011. Συγχρόνως, η Ελληνική Αστυνομία, σε ανακοίνωσή της το 2013, αναφέρει ότι το έτος 2012 συνελήφθησαν 76.878 αλλοδαποί για παράνομη είσοδο και παραμονή στη χώρα· τα έτη 2010, 2011, 2012 είχαν συλληφθεί 308.770 παράνομα εισελθέντες ή διαμένοντες αλλοδαποί υπήκοοι μη ευρωπαϊκών χωρών. Ο Μαρούκης (2012) τεκμηριώνει από την άλλη ότι η τάση φυγής των μεταναστών από την Ελλάδα είναι γεγονός, καθώς όλο και περισσότεροι νόμιμοι μετανάστες επιστρέφουν στη χώρα προέλευσής τους λόγω αυξημένης ανεργίας στην Ελλάδα – τάση που είναι μεγαλύτερη κατά 2-3 μονάδες έναντι των Ελλήνων⁴. Ο μεταναστευτικός πληθυσμός στην Ελλάδα μειώνεται από τις αρχές του 2010 για πρώτη φορά μέσα στα τελευταία 20 χρόνια, όπως καταγράφουν οι Triandafyllidou & Marouf (2011): από τις περίπου 600.000 άδειες διαμονής που ήταν σε ισχύ τις αρχές του 2010, στο τέλος του 2011 είχαν μείνει 445.000 (Μαρούκης, 2012).

Ο Baldwin-Edwards (2004) σημειώνει περιληπτικά ότι η ελληνική μεταναστευτική πολιτική από το 1991 παράγει ουσιαστικά τον αποκλεισμό των μεταναστών χωρίς την εκτίμηση των αναγκών της αγοράς εργασίας και χωρίς ρεαλιστική δυνατότητα νόμιμης μετανάστευσης από τις βαλκανικές χώρες. Από την άλλη, μέσα στην κρίση, το καθεστώς εργασίας και μετανάστευσης στην Ελλάδα ευνοεί και πλαγίως παροτρύνει είτε την παλιννόστηση στις χώρες προέλευσης για μερικούς είτε τα όνειρα περαιτέρω μετανάστευσης. Για αυτούς τους ανθρώπους, δεν υπάρχουν ακόμα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία εκτός από αυτά που παρατέθηκαν.

³ Η κατηγορία του Μόνιμου Πληθυσμού αφορά στον αριθμό των ατόμων που έχουν τη συνήθη διαμονή τους στην κάθε Περιφέρεια, Περιφερειακή Ενότητα, Δήμο, Δημοτική Ενότητα, Δημοτική ή Τοπική Κοινότητα και οικισμό της Χώρας. Στο Μόνιμο Πληθυσμό περιλαμβάνονται όλα τα άτομα ανεξαρτήτως υπηκοότητας (ελληνικής ή αλλοδαπής), τα οποία κατά την Απογραφή Πληθυσμού του 2011 δήλωσαν ως τόπο συνήθους διαμονής τους περιοχές εντός της ελληνικής επικράτειας.

⁴ Ενδεικτικά, σύμφωνα με την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής που παραθέτει ο Μαρούκης (2012), το Α΄ Τρίμηνο του 2010 το ποσοστό ανεργίας των Αλλοδαπών ήταν 14,5%, ενώ το Μέσο Γενικό Ποσοστό ήταν 11,4%, ενώ το Α΄ Τρίμηνο του 2011 τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 19,8% και 15,9%.

Το καθεστώς της β' γενιάς: η κατασκευή μιας έννοιας ως αντικειμένου κοινωνικής έρευνας

Στην Ελλάδα της νέας μετανάστευσης, όπως και στην υπόλοιπη Νότια Ευρώπη, τα παιδιά της πρώτης γενιάς μεταναστών πηγαίνουν σχολείο, ενηλικιώνονται και αναζητούν εργασία/ες.

Προφανώς, το πρόβλημα της έλλειψης επίσημων στατιστικών που ενέχεται στο ελληνικό καθεστώς μετανάστευσης αφορά και στη μελέτη της β' γενιάς: λείπουν τα δημόσια διαθέσιμα συγκεντρωτικά δημογραφικά στοιχεία για τα άτομα της β' γενιάς, τις εθνοτικές διαφοροποιήσεις (π.χ. πόσες/οι από την Αλβανία, από τη Γεωργία, από τη Νιγηρία;). Σίγουρα, το κομβικό δίλημμα για την εξέταση της ομάδας της β' γενιάς⁵, δηλαδή των ατόμων που γεννήθηκαν ή ήρθαν σε μικρή ηλικία στην Ελλάδα, είναι το εξής: ως ερευνητική κοινότητα και ελληνική κοινωνία, τους αντιλαμβανόμαστε, ως “πολιτισμικά Άλλους” ή τους αντιλαμβανόμαστε ως νέους ανθρώπους κοινωνικοποιημένους μέσα στην ελληνική κοινωνία και τη γλώσσα, έχοντας ουσιαστικά όμοιες φιλοδοξίες, προσδοκίες, τρόπο και σχέδια ζωής με τους Έλληνες συνομηλίκους τους που ανήκουν στα ίδια κοινωνικά στρώματα (Θεριανός, 2009, σελ. 112); Η διαφορά λοιπόν των ατόμων της β' γενιάς από τους Έλληνες έγκειται στο ότι όλη η εμπειρία τους στη χώρα υποδοχής “διαμεσολαβείται” και “φιλτράρεται” από το “νομικό έλλειμμα” της ελληνικής υπηκοότητας, όταν και όποτε αυτό γίνεται αντιληπτό. Οι πηγές και οι διαδικασίες κοινωνικοποίησης είναι πιο σύνθετες από των Ελλήνων συνομηλίκων τους, «καθώς στις ταξικά προσδιορισμένες επιρροές της οικογένειας έρχονται να προστεθούν διαμεσολαβημένες οι επιρροές της κουλτούρας της χώρας υποδοχής, οι οποίες και αυτές έχουν πάνω τους τη σφραγίδα του περιβάλλοντος της κοινωνικής τάξης στην οποία εντάσσεται η μεταναστευτική οικογένεια, που είναι στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων τα κατώτερα στρώματα της εργατικής τάξης ή ακόμα και τα λούμπεν στρώματα της μεγαλούπολης ή του αγροτικού χώρου» (Θεριανός, 2009, σελ. 114). Οι επιρροές της οικογένειας είναι πολύ σημαντικές για τα παιδιά των μεταναστών, καθώς η σχέση με τους γονείς είναι το πεδίο όπου μεταδίδεται η εμπειρία της μετανάστευσης και της πολιτισμικής διαφοράς, το πεδίο όπου βιώνουν μια “διπλή εμπειρία συνόρων”: αυτή των “διεθνών συνόρων”, μέσα από τα νομικά προβλήματα που ανακύπτουν από την έλλειψη της υπηκοότητας στην Ελλάδα, και αυτή των “εσωτερικών συνόρων των πόλεων”, καθώς τα παιδιά αυτά ανήκουν στα αδύναμα οικονομικά στρώματα, με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν όλους τους αποκλεισμούς και τις δυσκολίες που οφείλονται στην ταξική τους θέση, έχοντας την πολλαπλή επιβάρυνση της ενδεχόμενης έλλειψης υπηκοότητας.

⁵ Η εννοιολόγηση αυτή της “β' γενιάς” χρησιμοποιείται για λόγους κατανόησης, με την επίγνωση ότι υπάρχει μια διαφοροποίηση ανάμεσα σε αυτό που ονομάζεται γενιά “1,5”, δηλαδή τα παιδιά που μετανάστευσαν σε πολύ μικρή ηλικία, πήγαν σχολείο και κοινωνικοποιήθηκαν στην Ελλάδα, και στη “β' γενιά”, δηλαδή στα παιδιά που γεννήθηκαν στην Ελλάδα από γονείς μετανάστες. Ωστόσο, χρησιμοποιείται ο όρος “β' γενιά” και για τις δύο κατηγορίες, μιας που τα όρια ανάμεσα στη γενιά 1,5 και στη γενιά 2 είναι (πολύ) πορώδη ακόμα, εξαιτίας του πρόσφατου της μεταναστευτικής κίνησης, με αποτέλεσμα μια εννοιολογική θεωρητική διάκριση που να βασίζεται σε μοντέλα χωρών με μεγαλύτερη μεταναστευτική ιστορία να μην συνεπάγεται και χρήσιμες εμπειρικές κατηγοριοποιήσεις στην Ελλάδα.

Χρησιμοποιώντας αυτή τη μεταφορά των συνόρων, ο Alba (2005) πρότεινε το εννοιολογικό πλαίσιο των “θολών” (blurred) και “ευκρινών” (bright) ορίων-συνόρων τα οποία “χαράσσονται” μεταξύ μεταναστών και γηγενών και τις αλλαγές τους για να κατασκευάσει μια θεωρητική εξήγηση που να αντιστοιχεί στην κοινωνική ύπαρξη της ομάδας της β’ γενιάς μέσα στα διαφορετικά εθνικά πλαίσια της Ευρώπης. Οι δυνατές αλλαγές των συνόρων είναι τρεις: ο τύπος της διάβασης ορίων (boundary crossing), που αντιστοιχεί στην κλασική περίπτωση της ενσωμάτωσης σε ατομικό επίπεδο, ο τύπος της σύγχυσης (blurring boundaries), που δηλώνει ότι η κοινωνική διάκριση έχει γίνει λιγότερο διακριτή, και, τέλος, ο τύπος της μετατόπισης (shifting boundaries), ο οποίος συνεπάγεται την επαναχάραξη του συνόρου έτσι ώστε πληθυσμοί που τοποθετούνταν στη μια πλευρά του συνόρου να ανήκουν στην άλλη (Θωμά, 2009, σελ. 45).

Αυτή η διαφοροποίηση των ορίων στη συγκρότηση της έννοιας της “β’ γενιάς” αναδεικνύεται και στην έκταση των σχετικά πρόσφατων στην ελληνική βιβλιογραφία ορισμών. Σε αυτή την περίπτωση όμως, ο Καμπέρης (2009) υπογραμμίζει τη γλωσσική κοινωνική κατασκευή της έννοιας, όταν δηλώνει ότι η δεύτερη γενιά δεν είναι παρά δυο λέξεις, γι’ αυτό και παρέχει τη γενική περιγραφή ότι η β’ γενιά μεταναστών αφορά στη γενιά που μεγαλώνει, σπουδάζει και εργάζεται στην Ελλάδα, δηλαδή πρόκειται για τα παιδιά των μεταναστών που γεννήθηκαν στην Ελλάδα ή ακολούθησαν σε αυτήν τους γονείς τους σε μικρή ηλικία. Ο Θεριανός (2009) στους μετανάστες β’ γενιάς εντάσσει τα παιδιά των μεταναστών που έχουν γεννηθεί στη χώρα μας, καθώς και όσους έχουν μεταναστεύσει σε αυτή σε μικρή ηλικία και έχουν ενταχθεί νωρίς στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Από την άλλη, η Βεντούρα (2011, σελ. 40) χρησιμοποιεί ως σημαντικά στοιχεία την κοινωνικοποίηση και τη σχολική φοίτηση για να ορίσει ως β’ γενιά «τα παιδιά των μεταναστών τα οποία κοινωνικοποιούνται και πάνε σχολείο στη χώρα υποδοχής, ανεξάρτητα από την ιθαγένειά τους και τον τόπο γέννησής τους». Η Χαλιάπα (2009, σελ. 27) προτείνει τον ακόλουθο ορισμό με βάση τη χώρα προέλευσης: «δεύτερη γενιά θεωρούμε τα παιδιά των μεταναστών (πολιτών τρίτων χωρών εκτός Ε.Ε.), που είτε γεννήθηκαν στη χώρα, είτε ακολούθησαν τους γονείς τους, είτε μετανάστευσαν από μόνα τους· τα παιδιά δηλαδή των μεταναστών που μεγάλωσαν και εκπαιδεύτηκαν μέσα στην ελληνική επικράτεια». Αντιθέτως, οι Χρυσάκης, Μπαλούρδος και Τραμουντάνης (2012, σελ. 125) προτάσσουν το ζήτημα της νομιμότητας για τον ορισμό: «μετανάστες β’ γενιάς είναι τα παιδιά μεταναστών τρίτων χωρών, που είτε γεννήθηκαν στην Ελλάδα, είτε έχουν μεταναστεύσει σε αυτήν σε μικρή ηλικία, διαμένουν νόμιμα στη χώρα και έχουν ενταχθεί στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα». Τελικά, ένας πιο “ανοιχτός” ορισμός της β’ γενιάς που προτάθηκε από τους Portes & Rumbaut (2005, σελ. 894) –κατεξοχήν μελετητές της β’ γενιάς στις Η.Π.Α.– είναι: «μετανάστης β’ γενιάς θεωρείται αυτός που ζει στη χώρα υποδοχής τα

τελευταία 5 χρόνια, έχει μεταναστεύσει πριν από την εφηβεία του και έχει τουλάχιστον έναν γονιό ξένο». Ωστόσο, πώς συγκροτείται τελικά αυτή η (β') γενιά;

Εννοιολογικές κατηγορίες όπως η γενιά, η νεότητα ή τα γηρατειά δεν είναι κατά τον Bourdieu (1984) δεδομένα αλλά κοινωνικές κατασκευές, δηλαδή ο προσδιορισμός και τα όριά τους «είναι μέσα σε όλες τις κοινωνίες αντικείμενο της κοινωνικής πάλης» (Bourdieu, 1984, σελ. 143). Η πάλη αυτή ορίζει μια “κυριαρχία”, με την έννοια ότι «όταν μιλάμε για νέους σαν μια κοινωνική ενότητα, σαν μια συστατική ομάδα προικισμένη με κοινά ενδιαφέροντα, και το γεγονός ότι αποδίδουμε αυτά τα ενδιαφέροντα σε μια ηλικία βιολογικά προσδιορισμένη, αποτελεί ήδη μια προφανή χειραγώγηση» (Bourdieu, 1984, σελ. 145). Η Αθανασοπούλου (2009) σημειώνει ότι κατά τους Edmunds & Turner (2005) αυτό που διαμορφώνει τη συνείδηση μιας γενιάς και οδηγεί σε αλλαγές είναι η εμπειρία –άμεση ή διαμεσολαβημένη– “τραυματικών γεγονότων” αλλά και η εννοιολόγησή τους από τα υποκείμενα, καθώς είναι αυτή που τα καθιστά πολιτισμικά σημαντικά. Στην Ελλάδα, η νομοθεσία με βάση το “δίκαιο του αίματος” (*jus sanguinis*) είχε ως αποτέλεσμα ολόκληροι πληθυσμοί παιδιών μεταναστών που έχουν γεννηθεί στη χώρα-δέκτη και συχνά έχουν ενσωματωθεί με επιτυχία να χαρακτηρίζονται ως μετανάστες “β’ γενιάς”, ενώ πρόσφατοι μετανάστες που χαρακτηρίζονται ως ελληνικής εθνικότητας να μη θεωρούνται αλλοδαποί. Θεσμικά το κράτος τοποθετεί αυτή τη β’ γενιά σε θέση “μετανάστη”, που πρέπει να υποβάλλει συνεχώς τα χαρτιά του για να αποκτήσει προσωρινές άδειες παραμονής μέσα σε ένα κράτος και ένα καθεστώς εργασίας και μετανάστευσης που (ίσως) γεννήθηκε, αλλά που σίγουρα μεγάλωσε και κοινωνικοποιήθηκε. Μέσα σε αυτό το καθεστώς μετανάστευσης, τα άτομα της β’ γενιάς έχουν μαζί με τους γονείς τους, πριν καν ενηλικιωθούν, μόνο προσωρινές άδειες παραμονής, επεκτάσιμες και ανανεώσιμες σε τακτά χρονικά διαστήματα, ασχέτως του αν έχουν γεννηθεί εδώ· όταν ενηλικιωθούν, πρέπει να αποδείξουν το πού έμεναν στην παιδική τους ηλικία καθώς και την υπηκοότητά τους. Έτσι μετατρέπονται αυτόματα σε οικονομικούς μετανάστες, αν και πολλά από αυτά δεν έχουν γνωρίσει άλλο τόπο ζωής από την Ελλάδα. Παράλληλα όμως, μπορούν να εγγραφούν στα σχολεία, να τελειώσουν την εκπαίδευσή τους και να περάσουν στο πανεπιστήμιο, από το οποίο βέβαια, ως τώρα, δεν έχουν τα ίδια επαγγελματικά δικαιώματα με τους γηγενείς.

Ένα παράδειγμα που δείχνει τον ρόλο του κράτους στη συγκρότηση του καθεστώτος μετανάστευσης για τη β’ γενιά και τη σημασία του “*jus sanguinis*” στην ελληνική νομολογία αποτελεί η νομοθετική ρύθμιση που κατέθεσε στις 22/12/2009 η σοσιαλδημοκρατική κυβέρνηση του ΠΑ.ΣΟ.Κ. για την “Πολιτική συμμετοχή ομογενών και αλλοδαπών υπηκόων τρίτων χωρών που διαμένουν νόμιμα και μακροχρόνια στην Ελλάδα”, προς ρύθμιση των θεμάτων της β’ γενιάς και της απόδοσης ιθαγένειας σε αλλοδαπούς υπηκόους. Το σχέδιο αυτό κατατέθηκε σε Δημόσια

Διαβούλευση στη διαδικτυακή πλατφόρμα orengon.gr για 9 ημέρες αποσπώντας τον αριθμό των 4.000 σχολίων για τις διάφορες διατάξεις του. Το νομοσχέδιο υπερψηφίστηκε από τα κόμματα του ΠΑ.ΣΟ.Κ. και του ΣΥ.ΡΙΖ.Α., και έγινε νόμος (3838/10) οδηγώντας στη σύσταση και λειτουργία Νομαρχιακών Επιτροπών Χορήγησης Ιθαγένειας. Ωστόσο, το 2012, ύστερα από απόφαση του ανώτατου οργάνου διοικητικού δικαίου, του Συμβουλίου της Επικρατείας (Σ.τ.Ε.), κρίθηκε ως αντισυνταγματικός, απόφαση που δημοσιεύτηκε στις αρχές του 2013. Στη συνέχεια, με τις εκλογές και την αλλαγή της κυβέρνησης στη συνεργασία ΣΥ.ΡΙΖ.Α. και ΑΝ.ΕΛ. το 2015, ο νόμος ψηφίστηκε ως ν.4332/2015 για την τροποποίηση των διατάξεων του κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας. Η Μ.Κ.Ο. Generation 2.0 RED (2017), αντλώντας στοιχεία από το Υπουργείο Εσωτερικών δείχνει ότι από την αρχή της εφαρμογής του νόμου μέχρι το τέλος του Γ' Τριμήνου του 2017 οι αιτήσεις για ελληνική ιθαγένεια με βάση αυτό το νόμο έφτασαν τις 67.291, ενώ εκδόθηκαν 38.890 αποφάσεις απόκτησης ελληνικής ιθαγένειας, που αφορούν άτομα που έχουν γεννηθεί και σπουδάσει στην Ελλάδα. Στο επόμενο υπο-κεφάλαιο θα συζητηθούν εμπειρικές έρευνες για τη β' γενιά από την Ελλάδα.

Η β' γενιά στην Ελλάδα

Σχολική ένταξη και επιπολιτισμός

Σε σχέση με την ένταξη των παιδιών στο εκπαιδευτικό σύστημα, η τελευταία (Ι.Π.Ο.Δ.Ε., 2008) αναφορά του Ινστιτούτου Παιδείας Ομογενών και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης πριν από την κατάργησή του λόγω κρίσης, τεκμηριώνει ότι στο σχολικό έτος 2007-2008 φοιτούσαν 188.249 αλλοδαποί μαθητές στις 3 βαθμίδες της εκπαίδευσης πανελλαδικά, και 16.905 παλιννοστούντες, σε σύνολο 1.131.873 μαθητών. Στα διαπολιτισμικά σχολεία μόνο, σε σύνολο 4.592 μαθητών πανελλαδικά, φοιτούσαν 1.308 αλλοδαποί και 284 παλιννοστούντες μαθητές.

Η Χαλιάπα (2009) διεξήγαγε διδακτορική έρευνα με επιτόπια παρατήρηση και δομημένα ερωτηματολόγια σε σχολεία της δημόσιας δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της Αττικής⁶ για την πολιτισμική προσαρμογή των μεταναστών δεύτερης γενιάς. Αναζήτησε δηλαδή κατά πόσον έχουν αποδεχθεί και υιοθετήσει τις συνήθειες και τις αξίες της χώρας και σε ποιο βαθμό έχει επηρεαστεί ο τρόπος ζωής τους και ο βαθμός της κοινωνικής τους συμμετοχής μέσα από την ενεργό δράση τους σε συλλόγους, εκδηλώσεις, μέσα από τις συναναστροφές με Έλληνες συνομηλίκους και μέσα από

⁶ Το δείγμα αποτέλεσαν 344 αλλοδαποί μαθητές. Στο δείγμα δεν συνυπολογίστηκε ο αριθμός των παλιννοστούντων και των ομογενών μαθητών, καθώς και ο αριθμός των μαθητών από χώρες της Ε.Ε. Από την ανάλυση των κοινωνικοδημογραφικών χαρακτηριστικών των αλλοδαπών μαθητών προέκυψε ότι ο μέσος όρος παραμονής τους στην Ελλάδα κατά το χρόνο διεξαγωγής της έρευνας (Μάιος 2007), ανερχόταν στα 10-11 έτη. Περίπου το 60% εξ αυτών φαίνεται να εγκαταστάθηκε στη χώρα την πενταετία 1994-1999, ενώ μόνο το 6,4% είχε γεννηθεί στην Ελλάδα. Η συντριπτική πλειονότητα των αλλοδαπών μαθητών του δείγματος καταγόταν από την Αλβανία (76%). Οι υπόλοιποι προέρχονταν κυρίως από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης (11%) και τη Βουλγαρία (2,6%).

τη γενικότερη στάση τους για την ελληνική πραγματικότητα και τρόπο ζωής. Διερεύνησε επίσης την πρόθεση μόνιμης εγκατάστασης στη χώρα, μέσα από τις προσδοκίες και τις επιδιώξεις τους για το μέλλον, την πρόθεση απόκτησης ελληνικής υπηκοότητας και την πρόθεση απόκτησης δικαιώματος ψήφου. Αναφορικά με τη διερεύνηση της οικονομικής κατάστασης της οικογένειας και του ρόλου του οικογενειακού περιβάλλοντος στη διαδικασία της ενσωμάτωσης των αλλοδαπών μαθητών οι παράμετροι που ελέγχθηκαν περιλαμβάνουν την εργασία και των δύο γονέων, τη μη εργασιακή απασχόληση των ίδιων των μαθητών, την κατοχή ιδιόκτητης κατοικίας και το μορφωτικό επίπεδο των γονέων. Από την ανάλυση των στοιχείων αυτών προέκυψε ότι η οικογενειακή οικονομική κατάσταση των αλλοδαπών μαθητών δεν είναι ιδιαίτερα καλή. Ειδικότερα, προέκυψε ότι το 29% των αλλοδαπών μαθητών του δείγματος εργάζεται –κυρίως αυτό που προέρχεται από τα ΤΕΕ– παράλληλα με το σχολείο, κατά τη διάρκεια των διακοπών είτε μόνο τα Σαββατοκύριακα, ενώ το 35,9% δεν εργάζεται καθόλου. Το 1/3 των αλλοδαπών μαθητών (32,4%) κατοικούσε σε ιδιόκτητη κατοικία, ενώ περισσότερο από τα 2/3 αυτών δήλωσε ότι εργάζονται και οι δύο γονείς τους.

Η πλειονότητα των αλλοδαπών μαθητών (σε ποσοστό πολύ μεγαλύτερο του 50%) έχει έναν καλό βαθμό κοινωνικής συμμετοχής και έχει προσαρμοστεί ομαλά στην ελληνική κοινωνία. Η ενεργή συμμετοχή των αλλοδαπών μαθητών σε δραστηριότητες του σχολείου και σε πολιτιστικές εκδηλώσεις, αλλά και οι επιλογές στις συναναστροφές τους, δεν εμφανίζουν χαρακτηριστικά κοινωνικού αποκλεισμού και αποξένωσης, εφόσον το 86,3% συναναστρέφεται με άτομα όλων των εθνικοτήτων (Χαλιάπα, 2009, σελ. 237). Ένα αρκετά υψηλό ποσοστό των αλλοδαπών μαθητών (42%) φαίνεται να συμμετέχει ενεργά σε κοινωνικές δραστηριότητες, έχει δημιουργήσει παρέες με συνομηλίκους όλων των εθνικοτήτων και δεν περιορίζεται σε παρέες μόνο με άτομα της χώρας καταγωγής του. Συνεπώς, εμφανίζει έναν ικανοποιητικό βαθμό πολιτισμικής προσαρμογής και κοινωνικής συμμετοχής. Μόνο το 0,4% των αλλοδαπών μαθητών δεν ενδιαφέρεται να συμμετάσχει σε καμία από τις προαναφερόμενες δραστηριότητες (Χαλιάπα, 2009, σελ. 270).

Ως προς την πρόθεση μόνιμης εγκατάστασης, διαπιστώθηκε ότι το 22,7% των μαθητών δεν φαίνεται ούτε να σκέφτεται το ενδεχόμενο μόνιμης εγκατάστασης στην Ελλάδα, ούτε να επιθυμεί την απόκτηση δικαιώματος ψήφου στις ελληνικές εκλογές, αλλά ούτε και την απόκτηση ελληνικής υπηκοότητας. Αντίθετα, το 24% των συμμετεχόντων δήλωσε ότι επιθυμεί και τα τρία παραπάνω, ενώ το 22% μόνο ένα από αυτά και το υπόλοιπο 31,3% δύο από τα παραπάνω. Τα αποτελέσματα αυτά αιτιολογούνται από τις απαντήσεις σε άλλες ερωτήσεις, όπου το 74,9% των αλλοδαπών μαθητών πιστεύει ότι η ελληνική πολιτεία δεν έχει πάρει τα κατάλληλα μέτρα μεταναστευτικής πολιτικής και επισημαίνει τους τομείς στους οποίους θα πρέπει να δοθεί σχετική βαρύτητα –

μεταξύ αυτών, τα μεγαλύτερα ποσοστά συγκεντρώνονται στη λήψη μέτρων κατά του ρατσισμού (37,6%) και την εξάλειψη της γραφειοκρατίας (35,8%). Τα αμέσως επόμενα ποσοστά, με μεγάλη απόκλιση από τα προαναφερθέντα (8,71% και 8,1%), αφορούν στη βελτίωση του θεσμικού πλαισίου και τη λήψη μέτρων που θα ανακουφίσουν τους μετανάστες αλλά και μέτρων για την καλύτερη κατανόηση του μεταναστευτικού φαινομένου. Με βάση τις καταγεγραμμένες απόψεις των αλλοδαπών μαθητών, πηγή των προβλημάτων τους φαίνεται να αποτελεί η γενικότερη στάση της πολιτείας απέναντι στο ζήτημα της μετανάστευσης. Το κυριότερο πρόβλημα που φαίνεται να απασχολούν τους αλλοδαπούς μαθητές είναι αυτό της διακριτικής σε βάρος τους μεταχείρισης. Από την παρούσα έρευνα προέκυψε ότι ένα σχετικά υψηλό ποσοστό (39,2%) των αλλοδαπών μαθητών δηλώνει ότι έχει δεχθεί διακριτική σε βάρος του συμπεριφορά, ως επί το πλείστον στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον (65,6%) και στη συνέχεια στο σχολικό περιβάλλον (17,7%), ενώ το 5,2% δήλωσε πως αυτή η συμπεριφορά προερχόταν από τους καθηγητές του. Επίσης, η γραφειοκρατία είναι ένα ζήτημα που ταλαιπωρεί τους ίδιους και τα μέλη των οικογενειών τους, καθώς τους δημιουργεί δυσκολίες αναφορικά με την έκδοση και ανανέωση των αδειών διαμονής και κάθε είδους συναλλαγή με τις δημόσιες υπηρεσίες.

Όσον αφορά την άποψη των αλλοδαπών μαθητών για την ελληνική μεταναστευτική πολιτική, μόνο το 25,1% εξ αυτών θεωρεί ότι η πολιτεία έχει πάρει τα κατάλληλα μέτρα για να βοηθήσει τους μετανάστες που ζουν στην Ελλάδα. Με την επιθυμία μόνιμης παραμονής στη χώρα, γενικότερα, φαίνεται ακόμη να σχετίζονται η ιδιοκτησία ακινήτου και ο βαθμός ικανοποίησης από τον τρόπο ζωής, όπως αυτός εκφράζεται από την ικανοποίηση στην εκπαίδευση (σχολείο και επιθυμία συνέχισης περαιτέρω σπουδών), τα μέσα μεταφοράς, την υγεία (δημόσια νοσοκομεία), την κατοικία και τα καταστήματα. Ένα αρκετά υψηλό ποσοστό των αλλοδαπών μαθητών (67,4%) γνωρίζει καλά τη γλώσσα της χώρας καταγωγής. Οι αλλοδαποί μαθητές που δεν γνωρίζουν καλά, ή και καθόλου, τη μητρική τους γλώσσα προκύπτει ότι επιθυμούν περισσότερο τη μόνιμη εγκατάσταση στην Ελλάδα σε σχέση με εκείνους που τη γνωρίζουν άριστα έως καλά.

Σε μια άλλη έρευνα σε σχολικό πλαίσιο (Μπεζεβέγκης, Παυλόπουλος & Γεωργαντή, 2010) διερευνήθηκαν η σχέση μεταξύ της εθνοτικής ταυτότητας και του επιπολιτισμού των έφηβων μεταναστών με την ψυχολογική προσαρμογή στο σχολείο⁷. Οι έφηβοι μετανάστες λοιπόν στην

⁷ Η έρευνα διεξήχθη από τον Τομέα Ψυχολογίας του Προγράμματος Ψυχολογίας του Ε.Κ.Π.Α. και χρηματοδοτήθηκε από το Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής (Ι.ΜΕ.ΠΟ.). Το δείγμα της παρούσας έρευνας αποτελείτο από 777 εφήβους, γηγενείς και μετανάστες πρώτης και δεύτερης γενιάς, οι οποίοι φοιτούσαν στη Γ΄ γυμνασίου και στη Β΄ λυκείου. Είναι ενδιαφέρον για τη συγκρότηση του ερευνητικού αντικειμένου ότι οι συγγραφείς δεν χρησιμοποιούν τον όρο “β΄ γενιά”, αλλά τον όρο “έφηβοι μετανάστες”, και κάνουν διαχωρισμό ανάμεσα στην α΄ και τη β΄ γενιά. Η επιλογή των συμμετεχόντων έγινε με τη μέθοδο της συμπτωματικής δειγματοληψίας, χρησιμοποιώντας παράλληλα ως κριτήρια διαστρωμάτωσης του δείγματος τη χώρα προέλευσης και την περιοχή κατοικίας. Ειδικότερα, το δείγμα αποτελείται από 367 (47,2%) αγόρια και 409 (52,6%) κορίτσια. Από τους 777 εφήβους του δείγματος, οι 561 (72,2%) έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα, οι 145 (18,7%) στην Αλβανία, οι 36 (4,6%) σε βαλκανικές χώρες ή σε χώρες της Ανατολικής Ευρώπης ή της Αφρικής και οι 32 (4,1%) σε δυτικές ή υπερπόντιες χώρες.

έρευνα αυτή ανέφεραν μεγαλύτερο επίπεδο κοινωνικοδημογραφικής αντιξοότητας απ' ό,τι οι γηγενείς συμμαθητές τους. Ωστόσο, οι μετανάστες έφηβοι δεν διέφεραν από τους γηγενείς συμμαθητές τους στο επίπεδο της αυτοεκτίμησης, στην ικανοποίηση από τη ζωή ή στον αριθμό των αναφερόμενων ψυχολογικών προβλημάτων. Η μόνη διαφορά που εντοπίστηκε αφορά στο κάπως υψηλότερο επίπεδο υποκειμενικής ευεξίας των Ελλήνων, το οποίο ίσως να οφείλεται στον μικρότερο βαθμό κοινωνικοοικονομικής αντιξοότητας που έχουν να αντιμετωπίσουν. Συνολικά, πάντως, στην έρευνα αναδεικνύεται ότι οι έφηβοι μετανάστες καταφέρνουν να εμφανίζουν ψυχική ανθεκτικότητα, δηλαδή να διατηρούν ικανοποιητικό επίπεδο επάρκειας σε συνθήκες αυξημένης αντιξοότητας. Το εκπαιδευτικό σύστημα, ανεξάρτητα από την επίδοση που επιτυγχάνει ένας μαθητής, φάνηκε ότι λειτουργεί υποβοηθητικά στη διαδικασία του επιπολιτισμού. Γενικά, οι έφηβοι μετανάστες είχαν χαμηλότερη βαθμολογία στις κλίμακες κοινωνικοπολιτισμικής προσαρμογής (π.χ. σχολική επίδοση, απουσίες από το σχολείο, αξιολογήσεις από τους εκπαιδευτικούς), αλλά όχι και στην ψυχολογική προσαρμογή, η οποία δεν διέφερε σημαντικά από τους γηγενείς. Ακόμα και μετά τον έλεγχο άλλων πηγών αντιξοότητας, η μετανάστευση συνέχισε να αποτελεί επιβαρυντικό παράγοντα για διάφορους δείκτες της προσαρμογής (σχολική επίδοση, δημοτικότητα, απουσίες από το σχολείο). Ο εθνοτικός προσανατολισμός συνδέθηκε θετικά με την ψυχολογική προσαρμογή (πιο λίγα συναισθηματικά συμπτώματα, πιο υψηλή αυτοεκτίμηση). Όσον αφορά την εθνική ταυτότητα, η αίσθηση του “ανήκειν” είχε θετική συνάφεια με την προσαρμογή. Η αναζήτηση ταυτότητας, αντιθέτως, είχε αρνητική συνάφεια, ιδιαιτέρως με τον ψυχολογικό τομέα (συναισθηματικά συμπτώματα, αυτοεκτίμηση). Συγκεκριμένα, εντοπίστηκε ισχυρή συσχέτιση της χώρας γέννησης, και κατ' επέκταση της γενιάς μετανάστευσης, με την αυτοτοποθέτηση των εφήβων όσον αφορά την εθνοτική τους ταυτότητα. Περίπου οι μισοί έφηβοι μετανάστες β' γενιάς ανέφεραν στο σχετικό ερώτημα ότι αισθάνονται Έλληνες. Αντιθέτως, περίπου 6 στους 10 μετανάστες α' γενιάς ανέφεραν εθνοτικό αυτοπροσδιορισμό που απορρέει από τη χώρα καταγωγής της οικογένειάς τους. Οι μετανάστες έφηβοι β' γενιάς επέλεξαν με μεγαλύτερη συχνότητα τις στρατηγικές επιπολιτισμού της αφομοίωσης ή της εναρμόνισης, οι οποίες δηλώνουν προσανατολισμό προς την ευρύτερη ελληνική κοινωνία, είτε κατά προτεραιότητα είτε σε συνδυασμό με τον πολιτισμό της χώρας καταγωγής. Από την άλλη πλευρά, οι μετανάστες έφηβοι α' γενιάς εμφάνισαν αυξημένα ποσοστά στη στρατηγική του διαχωρισμού, η οποία είναι προσανατολισμένη προς τη χώρα καταγωγής και συνεπάγεται περιορισμό των σχέσεων με την κοινωνία της χώρας υποδοχής. Σχεδόν 1 στους 5 έφηβους μετανάστες β' γενιάς εξακολουθεί να δίνει προτεραιότητα στη χώρα καταγωγής των γονέων, αν και η αναλογία αυτή περιορίζεται σε σχεδόν 1 στους 10 μεταξύ των μεταναστών που έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα.

Η β' γενιά εμφάνισε στατιστικώς σημαντικά υψηλότερη σχολική επίδοση απ' ότι η α' γενιά (σε επίπεδα παρόμοια με τη σχολική επίδοση των γηγενών συμμαθητών τους), καθώς και μεγαλύτερο προσανατολισμό προς την ελληνική κοινωνία. Επιπλέον, οι έφηβοι μετανάστες που γεννήθηκαν στην Ελλάδα ανέφεραν ελαφρώς μικρότερο αριθμό προβλημάτων με συνομηλίκους. Συνοψίζοντας τα ευρήματα της έρευνας, διαπιστώνεται ότι οι έφηβοι μετανάστες δεύτερης γενιάς δεν διαφέρουν από την πρώτη γενιά όσον αφορά την ψυχολογική προσαρμογή (π.χ. αυτοεκτίμηση, ικανοποίηση από τη ζωή), διαφέρουν όμως όσον αφορά την κοινωνικοπολιτισμική προσαρμογή. Με άλλα λόγια, φαίνεται πως είναι πιο επαρκείς στον τομέα των κοινωνικών και των σχολικών δεξιοτήτων, με αποτέλεσμα να τα πηγαίνουν πιο καλά στο σχολείο και με τους συνομηλίκους τους. Σε γενικές γραμμές, καλύτερα προσαρμοσμένοι στην ελληνική πραγματικότητα φαίνεται ότι είναι οι μετανάστες β' γενιάς με κατεκτημένη εθνοτική ταυτότητα, δηλαδή οι έφηβοι που έχουν διερευνήσει τα θέματα σχετικά με τη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους και έχουν δεσμευτεί ως προς αυτά. Οι έφηβοι αυτοί τείνουν να υιοθετούν δύο εκ διαμέτρου αντίθετες στρατηγικές επιπολιτισμού: τον διαχωρισμό ή την εναρμόνιση. Συνολικά, αναδεικνύεται στην έρευνα ότι οι έφηβοι μετανάστες που έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα διαμορφώνουν την εθνοτική τους ταυτότητα με βάση τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της χώρας σε μεγαλύτερο βαθμό από τους εφήβους μετανάστες που έχουν γεννηθεί σε άλλες χώρες.

Σε μια άλλη έρευνα για τη β' γενιά⁸ (Χρυσάκης, Μπαλούρδος & Τραμουντάνης, 2012) έγινε δειγματοληπτική πανελλαδική καταγραφή της κατάστασης και των αναγκών, καθώς η β' γενιά μεταναστών θεωρείται ότι ανήκει στις κοινωνικές ομάδες που χαρακτηρίζονται από πολλαπλή στέρηση αναφορικά με τις διαστάσεις της εκπαίδευσης, της αγοράς εργασίας, της υγείας και της στέγης, οι οποίες θεωρούνται κρίσιμες για τη συμμετοχή και την ένταξη σε έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής στην κοινωνία υποδοχής (Χρυσάκης, Μπαλούρδος & Τραμουντάνης, 2012, σελ. 125).

Διερευνώντας το θέμα της εκπαίδευσης, και αυτή η ερευνητική ομάδα ανέδειξε τη σημασία του ρόλου της στην κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών β' γενιάς στην Ελλάδα. Το 54,7% των μεταναστών δεύτερης γενιάς που απετέλεσαν το δείγμα της επιτόπιας έρευνας ανέφεραν ότι συμμετείχαν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ως μαθητές ή σπουδαστές/φοιτητές. Η συντριπτική πλειοψηφία (79,3%) των παιδιών των μεταναστών της ηλικιακής ομάδας των 15-21 ετών ανέφεραν ότι συμμετέχουν στο εκπαιδευτικό σύστημα, ενώ υψηλό ήταν το ποσοστό και στην ηλικιακή ομάδα των 22-31 ετών (28,8%). Το ήμισυ του δείγματος των μεταναστών δεύτερης γενιάς ανέφερε ότι είχε ολοκληρώσει τουλάχιστον την υποχρεωτική εννιάχρονη εκπαίδευση (Γυμνάσιο:

⁸ Πανελλαδική Έρευνα Πεδίου που διεξήγαγαν τα ΕΚΚΕ, ΕΕΤΑΑ, Πανεπιστήμιο Πατρών & ΕΑΠ. Αντικείμενό της ήταν η καταγραφή της κατάστασης, των αναγκών και των προβλημάτων της β' γενιάς, με έμφαση στην εκπαίδευση και την εργασία [N=786 (51% άνδρες, 49% γυναίκες)].

24,8%, Λύκειο: 23,3%), ενώ παρατηρήθηκαν στατιστικά σημαντικά ποσοστά σε όλες τις βαθμίδες. Ένα μικρό ποσοστό (5,8%) δεν είχε ολοκληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση. Τα μεγαλύτερα ποσοστά αποφοίτων τεχνικο-επαγγελματικών σχολών παρατηρήθηκαν μεταξύ των μεταναστών β' γενιάς ηλικίας 15-21 ετών, σε αντίθεση με την επικράτηση αποφοίτων ΑΕΙ, ΤΕΙ και μεταπτυχιακών στη μεγαλύτερη ηλικιακή κατηγορία (22-31 ετών).

Η συμμετοχή των γυναικών της β' γενιάς στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα αναδείχθηκε μεγαλύτερη συγκριτικά με αυτή των ανδρών (61,4% έναντι 48%, αντίστοιχα). Οι γυναίκες επίσης δήλωσαν μεγαλύτερα ποσοστά φοίτησης σε ΑΕΙ (21,3% έναντι 10,6% των ανδρών) αλλά μικρότερα ποσοστά φοίτησης σε Τεχνικά Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια (ΤΕΕ) (5% έναντι 12,2% των ανδρών). Οι γυναίκες δήλωσαν σε μεγαλύτερο βαθμό πρόθεση να συνεχίσουν τις σπουδές τους στην Ανώτατη Εκπαίδευση (62,2% των γυναικών έναντι 48,3% των ανδρών), εν αντιθέσει με τους άνδρες που δήλωσαν ότι προτιμούν την Τεχνικο-επαγγελματική Εκπαίδευση (13,4% των ανδρών έναντι 3,2% των γυναικών).

Η συντριπτική πλειονότητα των ερωτηθέντων δήλωσε ότι κατέχει τουλάχιστον καλή γνώση χρήσης Η/Υ (80%). Πολύ καλή γνώση της ελληνικής γλώσσας δήλωσε το 86,2% των ερωτηθέντων. Την ανάγκη να βελτιώσει τη γνώση της ελληνικής γλώσσας προκειμένου να εργαστεί ή να βρει καλύτερη εργασία εξέφρασε το 21% του δείγματος, με τους άνδρες να διαφοροποιούνται σημαντικά έναντι των γυναικών (26,5% και 15,3%, αντίστοιχα). Σε σχέση με τη γνώση ξένων γλωσσών, η αγγλική γλώσσα δηλώθηκε από τη συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστών δεύτερης γενιάς, με τη γαλλική, τη γερμανική και τη ρωσική γλώσσα να ακολουθούν. Οι νεαρότερες ηλικίες μεταναστών δεύτερης γενιάς (15-21 ετών) δήλωσαν άριστη ή πολύ καλή γνώση της γλώσσας της χώρας καταγωγής τους σε χαμηλότερο ποσοστό απ' ό,τι τα άτομα των μεγαλύτερων ηλικιακών ομάδων.

Η β' γενιά στην εργασία

Αντλώντας από τα ευρήματα της παραπάνω έρευνας, σημαντικό είναι το ποσοστό των μαθητών/σπουδαστών που δήλωσαν ότι εργάζονται (45,8%). Από αυτούς, το μεγαλύτερο ποσοστό δήλωσε ότι εργάζεται σε περιστασιακή βάση (22,6%), ενώ παράλληλα με τις σπουδές του δήλωσε ότι εργάζεται το 14,6% των μαθητών/σπουδαστών του δείγματος. Το 35,8% συνολικά του δείγματος δήλωσαν εργαζόμενοι και το 10,9% άνεργοι. Από τους εργαζόμενους, το 80% δήλωσαν μισθωτοί και το 7,5% αυτοαπασχολούμενοι (απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης & κατώτερης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης). Από τους μετανάστες β' γενιάς οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας ή μεταδευτεροβάθμιας (μη πανεπιστημιακής) εκπαίδευσης και οι κάτοχοι μεταπτυχιακών τίτλων

σπουδών παρουσίασαν υψηλά ποσοστά απασχόλησης (84,8%, 83,3% και 66,7%, αντίστοιχα), ενώ η απασχόληση για τους απόφοιτους Λυκείου ανήλθε στο 55,6%. Γενικά, οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είχαν πολύ χαμηλά ποσοστά ανεργίας (2,2%) και σταθερής φύσεως απασχόληση σε μη χειρωνακτικά επαγγέλματα του τριτογενούς τομέα, όπως και μεγαλύτερα ποσοστά ικανοποίησης από την εργασία.

Αντίθετα, όσοι ήταν απόφοιτοι της μεταδευτεροβάθμιας μη πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, ή είχαν πραγματοποιήσει μεταπτυχιακές σπουδές (66,7%), εμφάνισαν και στις δύο περιπτώσεις ποσοστά ανεργίας που κυμάνθηκαν σε σχετικά υψηλά επίπεδα. Ανάλογη ήταν η κατάσταση που επικρατούσε και για τους αποφοίτους Λυκείου, οι οποίοι επίσης εμφάνισαν ελαφρώς μεγαλύτερα του αντίστοιχου μέσου όρου ποσοστά ανεργίας. Οι μετανάστες β' γενιάς που είχαν χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης είχαν υψηλότερα ποσοστά στην προσωρινή απασχόληση ή στην απασχόληση δίχως σύμβαση. Το 71,8% των συμμετεχόντων δήλωσαν ότι φοβούνται το ενδεχόμενο απώλειας της θέσης εργασίας που κατέχουν. Τα άτομα με χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο δήλωσαν περισσότερο ότι ασκούν χειρωνακτικά και εργατοτεχνικά επαγγέλματα.

Το 50,4% των απασχολούμενων μεταναστών δεύτερης γενιάς δήλωσε ότι τον τελευταίο καιρό παρέμεινε στον ίδιο εργοδότη, ενώ υψηλότερη κινητικότητα στην αγορά εργασίας δήλωσαν τα άτομα της ίδιας κατηγορίας υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου. Η συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστών δεύτερης γενιάς (71,8%) ανέφερε ότι φοβάται το ενδεχόμενο απώλειας της θέσης εργασίας που κατέχει, ενώ το εν λόγω εύρημα δεν διαφοροποιείται ανάλογα με το εκπαιδευτικό επίπεδο.

Οι συγγραφείς (Χρυσάκης, Μπαλούρδος & Τραμουντάνης, 2012, σελ. 153) καταλήγουν ότι, όσον αφορά «στην ένταξη ή τη μη ένταξη των μεταναστών δεύτερης γενιάς στην απασχόληση, προκύπτει η ίδια περίπου εικόνα για την κατάσταση που επικρατεί στην ελληνική αγορά εργασίας για το σύνολο των νέων, μεταναστών ή μη, η οποία και χαρακτηρίζεται ως ιδιαίτερα επιβαρυνμένη, τη στιγμή που τα ποσοστά ανεργίας για το σύνολο των νέων υπερβαίνουν το 50%, ενώ για τις νέες γυναίκες η πιθανότητα ένταξής τους στην απασχόληση εμφανίζεται ακόμη πιο μειωμένη σε σχέση με τους άνδρες της ίδιας κατηγορίας». Οι τρεις αυτές ποσοτικές έρευνες που παρουσιάστηκαν συνοπτικά καταγράφουν δειγματοληπτικά τις συνθήκες ενσωμάτωσης και επιπολιτισμού στα πεδία της εκπαίδευσης και της εργασίας για τη β' γενιά. Σίγουρα, οι μεθοδολογικές και θεωρητικές επιλογές επιβάλλουν περιορισμούς ως προς τον πλούτο των αποτελεσμάτων, και ομοιάζουν περισσότερο σε μια “φωτογραφία” του συνεχώς μεταβαλλόμενου καθεστώτος εργασίας και εκπαίδευσης για τη β' γενιά. Ωστόσο, τα συμπεράσματα που μπορούμε να εξάγουμε από αυτήν τη

“φωτογραφία” κατατείνουν ότι και η β’ γενιά –ίσως κατ’ εξοχήν– υφίσταται την επιβολή ενός καθεστώτος επισφαλούς εργασίας στη σύγχρονη Ελλάδα.

Μια ακόμα ενδιαφέρουσα σειρά ερευνών για τη β’ γενιά διεξήγαγε το Κέντρο Ερεύνες της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών το 2009. Οι έρευνες αυτές, σε αντίθεση με τις προηγούμενες, ακολουθούν ποιοτικές, ερμηνευτικές μεθοδολογίες ανάλυσης συνεντεύξεων που έγιναν σε σχολικά πλαίσια με μαθητές, γονείς και εκπαιδευτικούς για τα ζητήματα που αφορούν συνολικά στη β’ γενιά. Στις δημοσιεύσεις αυτού του τόμου, υπάρχει εστίαση ανά εθνοτική ομάδα – σε Αλβανούς, Βούλγαρους και Ρουμάνους μαθητές. Λόγω του ποιοτικού χαρακτήρα των ερευνών, τα συμπεράσματα είναι πολύ εκτεταμένα για κάθε ομάδα μαθητών, οπότε θα γίνει προσπάθεια να παρατεθούν συνοπτικά αυτά που θεωρούνται συναφή με την εστίαση της παρούσας ενότητας, δηλαδή τις κατασκευές της εργασίας όπως αυτή σχετίζεται με την εκπαίδευση. Αρχικά, και στις τρεις ομάδες τονίζεται η συνοχή της μεταναστευτικής οικογένειας, η οποία υποστηρίζει και απαιτεί από τα παιδιά της να παρακολουθούν το σχολείο. Ειδικά για την Αλβανία, αναφορά γίνεται στην Papailia (2003, σελ. 1071), η οποία τονίζει ότι η οικογένεια έγινε το “μόνο ασφαλές καταφύγιο” μετά την κατάρρευση του σοσιαλιστικού καθεστώτος. Η Θωμά (2009), γράφοντας για τη βουλγαρική β’ γενιά, σημειώνει ότι το χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό στρώμα στο οποίο εντάσσονται στην Ελλάδα οι γονείς προσδιορίζει και μορφοποιεί τις προσδοκίες τους να έχουν τα παιδιά τους ανοδική κοινωνική κινητικότητα με όχημα την εκπαίδευση. Ο Θεριανός (2009), σε συνεντεύξεις με ρουμανικής καταγωγής μαθητές, δηλώνει ότι οι προσδοκίες και των γονιών και των παιδιών για το επάγγελμα είναι η είσοδος στα επαγγέλματα “λευκού κολάρου”, τα οποία είναι πιο άνετα και λιγότερο επισφαλή από τα επαγγέλματα των γονιών. Η Αθανασοπούλου (2009) παραθέτει το ακόλουθο απόσπασμα από μια συνέντευξη με μια αλβανικής καταγωγής μαθήτρια: «Είναι πολύ σημαντικό, ειδικά στις μέρες μας και για μένα που είμαι και κοπέλα. Λένε να σπουδάσω και τίποτα άλλο, άστα όλα σε μας». Οπότε, τονίζεται ότι τα παιδιά συμπάσχουν με τους γονείς τους, καθώς η ζωή των γονιών γίνεται αντιληπτή ως μια σκληρή προσπάθεια –μια θυσία– για να προσφέρουν ό,τι καλύτερο μπορούν στα παιδιά τους, “για μια καλύτερη ζωή” (όπως τιτλοφορείται το άρθρο). Έτσι, εκφράζονται από τα παιδιά αισθήματα χρέους και εμπλέκονται στη διαδικασία ανταπόδοσης (Αθανασοπούλου, 2009), συμμορφούμενα στις επιθυμίες και τις επιταγές των γονιών, για να τους κάνουν περήφανους. Γι’ αυτό και μπορεί να συνδυάζουν σχολείο και εργασία, για να καλύπτουν κάποια από τα προσωπικά τους έξοδα, ώστε να απαλλάξουν τους γονείς από την υποχρέωση να τα καλύψουν εκείνοι, ή για να δίνουν κάποια χρήματα στους γονείς τους. Η εργασία αυτή οδηγεί στην ανεξαρτητοποίηση από τους γονείς και στην εισαγωγή στον κόσμο των ενηλίκων. Για παράδειγμα, η Αθανασοπούλου (2009, σελ. 220) παραθέτει το ακόλουθο

απόσπασμα: «Τι να κάνω, θέλω να βοηθήσω κι εγώ τους γονείς μου, δηλαδή με αυτά τα λεφτά που παίρνω, πληρώνω τα αγγλικά μου». Αλλά και το απόσπασμα: «Ηθελα να εργαστώ, να έχω κάποιο δικό μου εισόδημα, να μη χρειάζεται να εξαρτώμαι από τους γονείς μου περισσότερο, είναι μέσα στα πλαίσια της εφηβείας, πιστεύω, να ανεξαρτητοποιείσαι», που παραθέτει η Αθανασοπούλου (2009: 223). Η δουλειά, πέρα από δυνατότητα ανεξαρτητοποίησης, αποκτά κεντρική θέση στην ανθρώπινη εμπειρία, στις συνεντεύξεις της έρευνας αυτής (2009). Για παράδειγμα, ο Γιώργος (ο.π., σελ. 224) λέει: «Θεωρώ ότι το σημαντικότερο πράγμα σε αυτή τη σημερινή κοινωνία που πρέπει να έχει ένας άνθρωπος είναι η όρεξη για δουλειά. Δηλαδή το χειρότερο είναι να είσαι τεμπέλης».

Η Αθανασοπούλου επισημαίνει σχετικά (2009, σελ. 225-226): «Η εργασία εδώ παύει να είναι ένα απλό εργαλείο για τη διασφάλιση των "οικονομικών μέσων" και μιας "καλύτερης ζωής" και για την επίτευξη της "ανεξαρτησίας", και αφορά πρωτίστως υψηλότερες ανθρώπινες ποιότητες». [...] «Σχεδόν ταυτίζεται με τη μετανάστευση, καθώς ως εργασία και μάλιστα σκληρή και "τίμια" αναγνωρίζεται αυτή που λαμβάνει χώρα στο μεταναστευτικό πλαίσιο. Μετατρέπεται σε μια, ίσως τη μόνη, "έντιμη", ατομική και οικογενειακή στρατηγική για μια "καλύτερη ζωή"».

Η Θωμά (2009) επισημαίνει ωστόσο ότι η επιλογή των επαγγελμάτων και του είδους σπουδών έχει περισσότερο να κάνει με την κατηγορία του φύλου, μιας που τα κορίτσια δηλώνουν προτίμηση για τα επαγγέλματα της νοσηλεύτριας, της ψυχολόγου, της τραγουδίστριας, του μοντέλου, ενώ τα αγόρια εκφράζουν την προτίμησή τους για την πληροφορική. Και οι τρεις εθνοτικές ομάδες (Αλβανοί, Βούλγαροι, Ρουμάνοι) δηλώνουν ότι καθοριστικό ρόλο για την επιλογή της χώρας εργασίας παίζει η δομή της αγοράς εργασίας, καθώς τα άτομα της β' γενιάς φαντασιώνουν και σχεδιάζουν την κίνησή τους σε έναν διεθνικό χώρο, αναζητώντας ένα "καλύτερο μέλλον": η διεθνική κινητικότητα είναι μια στρατηγική διαχείρισης της αβεβαιότητας της εργασίας για τη β' γενιά, η οποία υποστηρίζεται από διεθνικά συγγενικά και κοινωνικά δίκτυα σχέσεων (Αθανασοπούλου, 2009). Αυτά τα δίκτυα είναι ενεργά μέσω της οικογενειακής διασποράς στον Δυτικό κόσμο και υποστηρίζουν την κινητικότητα και την αναζήτηση ευκαιριών σε άλλες χώρες, καθώς «η εγρήγορση, η συνεχής αναζήτηση, όπως και η δυνατότητα διαρκούς επανασχεδιασμού αποτελούν βασικά συστατικά της προσπάθειάς τους» (Αθανασοπούλου, 2009: 271). Ο Θεριανός (2009), όμως, αναφέρει ότι, αναζητώντας δύο χρόνια αργότερα τα παιδιά της β' γενιάς από τη Ρουμανία που συνομίλησε, διαπίστωσε ότι μόνο μια κοπέλα είχε καταφέρει να περάσει στο πανεπιστήμιο, σε σχολή κατώτερη όμως από αυτή που επιθυμούσε, ενώ οι περισσότεροι εργάζονταν σε εργασίες χαμηλού κύρους ή βοηθούσαν τους γονείς τους. Γι' αυτό και ο ίδιος σημειώνει ότι οι μετανάστες της β' γενιάς, λόγω ακριβώς των προσδοκιών τους για επαγγελματική

και κοινωνική ανέλιξη, σύντομα θα έλθουν σε σύγκρουση τόσο με την ταξική τους θέση όσο και με τα προβλήματα υπηκοότητας που αντιμετωπίζουν στην Ελλάδα (Θεριανός, 2009).

Σε δική μας έρευνα, (Kesisoglou, Figgou & Dikaiou, 2016α, 2016β· Κεσίσογλου, 2014) επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε, με αναλυτικά εργαλεία της κριτικής λογοψυχολογίας, τους τρόπους με τους οποίους οι εργαζόμενοι νέοι της β' γενιάς στην Ελλάδα κατανοούν και αναπαριστούν, περιγράφουν και κατασκευάζουν, κατακρίνουν ή/και νομιμοποιούν στον καθημερινό τους λόγο τις σύγχρονες συνθήκες επισφαλούς εργασίας, αρθρώνοντας στην συνέντευξη όψεις της κοινωνικής τους ταυτότητας. Οι συμμετέχοντες στην έρευνα, αντιμέτωποι με τη συνθήκη του καθεστώτος επισφαλούς εργασίας στην Ελλάδα της κρίσης, αναδείχθηκε ότι την κατασκευάζουν ως κοινότοπο το καθεστώς εργασίας: αυτός είναι ο ηγεμονικός προσανατολισμός στην ψυχο-λογοπρακτική της κοινοτοπο-ποίησης της επισφαλούς εργασίας. Στη συνέχεια, φάνηκε στην ανάλυση λόγου ότι μέλημα των συμμετεχόντων ήταν να τοποθετούνται ως ελεύθερα, χωρίς περιορισμούς, “προκομμένα υποκείμενα” στην αλληλεπίδραση της συνέντευξης, αποδίδοντας δηλαδή έμφαση στην σκληρή εργασία τους· αναλυτικά μιλώντας, κινητοποιούσαν το ερμηνευτικό ρεπερτόριο της “προκοπής”. Ένα άλλο εύρημα, ως ερμηνευτικό ρεπερτόριο στη λογοδοσία της συνέντευξης, υπήρξε η “διαδρομή της ζωής”: τα άτομα το κινητοποιούσαν αποσκοπώντας να οικοδομήσουν μια εργασιακή βιογραφία, με αρχή, μέση και τέλος στο μέλλον, την κοινωνική αναγνώριση. Σε αυτή τη βιογραφική διαδρομή, η εργασία αρθρώθηκε ως ένα ιδεολογικό δίλημμα: το κοινωνικό αντικείμενο της εργασίας διαρθρώθηκε στους πόλους της “δουλειάς του μόχθου” και της “καλής δουλειάς”, ανάλογα με την προσωπική επένδυση και τις αξιολογικές εκτιμήσεις, που έκαναν οι συμμετέχοντες. Η βιογραφική πορεία ξεκινά από τις επισφαλείς “δουλειές του μόχθου”, αλλά τέλος της αποτελεί η εύρεση μιας “καλής δουλειάς”. Συνολικά, λοιπόν, αναδείχθηκε το εύρημα ότι η β' γενιά στην εποχή της κρίσης, σε απόλυτη αντιστοιχία με τους ελληνικής καταγωγής νέους πληροφορητές, αντιλαμβάνεται ως εδραιωμένο καθεστώς τις συνθήκες επισφαλούς εργασίας, αλλά εξατομικευμένα, προσπαθεί να αποδείξει μέσω της ‘προκοπής’, της σκληρής δουλειάς, πόσο αξίζει να καταφέρει καλύτερες συνθήκες εργασίας και την αναγνώριση. Σε μια τέτοια βιογραφική διαδρομή, η μετανάστευση αλλά και η παλιννόστηση κατασκευάζονται ως δυνατότητες για ένα καλύτερο μέλλον.

Πολυπολιτισμική Συμβουλευτική για τη Β' γενιά στην Ελλάδα

Η κοινωνική αλλαγή που ήδη φέρει η ενηλικίωση των μελών της ομάδας της β' γενιάς στην Ελλάδα (παρά τις εθνοτικές και πολιτισμικές διαφορές που σίγουρα υφίστανται εντός της) θα φέρει αναπόφευκτα και το αίτημα για αλλαγές στις πρακτικές της συμβουλευτικής, ώστε να ταιριάζουν

με τις πραγματικότητες και τις ιστορίες των ανθρώπων. Μια τέτοια στροφή σηματοδοτεί και ο παρόν τόμος, ο οποίος, συμπορευόμενος με το διεθνές ρεύμα στη συμβουλευτική, προτείνει πολυπολιτισμικές πρακτικές με έμφαση στην αναζήτηση της κοινωνικής δικαιοσύνης για όλους τους ενδιαφερόμενους.

Οι σύμβουλοι λοιπόν χρειάζεται να είναι ευαισθητοποιημένοι, με πολιτισμική ενσυναίσθηση χωρίς αποκλεισμούς, για τις ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις του κοινωνικού αποκλεισμού ή/και του ρατσισμού στη χώρα υποδοχής, όπως αυτός μπορεί να εκδηλώνεται είτε στις οικογενειακές σχέσεις ανάμεσα στην α' και τη β' γενιά, σε προβλήματα καταχρήσεων και εθισμών και στη νεανική παραβατικότητα. Είναι αναμφισβήτητο εξάλλου ότι η μεταναστευτική κίνηση επιφέρει αλλαγές στους αναμενόμενους ρόλους μέσα στην οικογένεια, που δύναται να την αποσταθεροποιήσουν (Suarez-Orozco & Suarez-Orozco, 2001). Η ψυχοκοινωνική έρευνα που τεκμηριώνει μια τέτοια αλλαγή για τη ζωή και τα προβλήματα των παιδιών μεταναστών έχει ανθίσει στις χώρες με μεγάλη μεταναστευτική ιστορία. Σε έρευνες που έγιναν στις Η.Π.Α. σε έφηβες και έφηβους μεταναστευτικής προέλευσης, φάνηκε καθαρά ότι τα κορίτσια τείνουν να αναλαμβάνουν περισσότερες υπευθυνότητες στο σπίτι από τους αδερφούς τους, καθήκοντα που συνεπάγονται “μεγαλύτερη υπευθυνότητα” και “ακριβείς οδηγίες”, όπως το μαγείρεμα, τη μετάφραση, τη διαμεσολάβηση στους γονείς τους για οικονομικά, ιατρικά και νομικά θέματα και τη προστασία των μικρότερων αδερφών τους (Valenzuela, 1999; Suarez-Orozco & Qin-Hilliard, 2004). Από την άλλη όμως διαπιστώθηκε ότι στις οικογένειες μεταναστών ισχυροποιείται η πατριαρχική εξουσία και οι παραδοσιακοί δεσμοί ανάμεσα στα μέλη, οπότε τα κορίτσια υφίστανται αυστηρότερο έλεγχο στις δραστηριότητές τους εκτός του σπιτιού από τα αγόρια, και δεν τους επιτρέπεται να πηγαίνουν σε πάρτι, να κάνουν παρέα με τις φίλες τους μετά το σχολείο, η να συμμετέχουν σε εξω-σχολικές δραστηριότητες (Sung, 1987· Olsen, 1997). Όμως εξαιτίας αυτής της πίεσης, τα κορίτσια υπάρχουν αρκετές πιθανότητες να αντισταθούν ή να απορρίψουν τις παραδοσιακές αντιλήψεις και αξίες. Τα κορίτσια στην εφηβεία είναι λιγότερο πιθανό να υιοθετήσουν παραδοσιακές οικογενειακές αξίες (Rosental et al., 1996) και την ιδεολογία για τον ρόλο των φύλων (Dasgupta, 1998). Ενδεικτικά, μια έρευνα έδειξε ότι τα κορίτσια από την Νότια Ασία στον Καναδά απορρίπτουν τον αυστηρό γονεϊκό έλεγχο και εκφράζουν τις “καταπιεσμένες απογοητεύσεις” τους (“suppressed frustrations”) με το να μην μιλάνε στους γονείς τους, να δημιουργούν αρνητικό κλίμα, να αποξενώνονται από τους γονείς τους και μερικές φορές να επαναστατούν ανοιχτά, δημιουργώντας σοβαρό ψυχολογικό στρες σε μερικά από αυτά (Talbani & Hasanali, 2000). Για πολλά κορίτσια με μετανάστες γονείς, το γεφύρωμα των διαφορετικών πολιτισμών μπορεί να είναι μια πολύ δύσκολη εμπειρία στην εφηβεία, εξαιτίας των εγγενών πολιτισμικών συγκρούσεων ανάμεσα στην Αμερικάνικη κουλτούρα και την

πατρογονική τους κουλτούρα (Sue & Sue, 1973; De Las Fuentes & Vasquez, 1999). Η δόμηση μια θετικής ταυτότητας που ενσωματώνει στοιχεία και από την πατρογονική και από την κουλτούρα της χώρας υποδοχής είναι ένα από τα σπουδαιότερα αναπτυξιακά καθήκοντα που αντιμετωπίζει η νεολαία μεταναστευτικής προέλευσης. Η γρήγορη ενσωμάτωση στην κοινωνία και η απώλεια της εθνικής ταυτότητας συνδέεται με υψηλά επίπεδα ψυχοκοινωνικών κινδύνων και χαμηλών εκπαιδευτικών επιδόσεων (Suarez-Orozco & Baolian Qin, 2006: 180). Μια διαπολιτισμική (transcultural) ταυτότητα φαίνεται να είναι πιο προσαρμόσιμη στην ανάπτυξη των παιδιών μεταναστών (Suarez-Orozco & Suarez-Orozco, 2001). Σε τέτοιες παρεμβάσεις, ατομικές, οικογενειακές ή κοινοτικές, είναι κρίσιμος ο ρόλος της πολυπολιτισμικής συμβουλευτικής ψυχολογίας με έμφαση στην κοινωνική δικαιοσύνη.

Υπάρχουν ενδείξεις ότι τα παιδιά από τη δεύτερη και την τρίτη γενιά υποφέρουν από μεγαλύτερα φυσικά και ψυχικά προβλήματα από τους γονείς τους (Suarez-Orozco & Baolian Qin, 2006: 174). Τα κορίτσια φαίνεται να είναι πιο ευάλωτα σε προβλήματα άγχους που σχετίζονται με την προσαρμογή και την οικογένειά τους σε σχέση με τα αγόρια (Portes & Rumbaut, 2001). Οι συγγραφείς αυτοί σε έρευνα σε 5000 εφήβους και έφηβες δεύτερης γενιάς στις Η.Π.Α. βρήκαν ότι τα κορίτσια είχαν σημαντικά χαμηλότερα επίπεδα ψυχολογικής ευεξίας, όπως αυτή μετράται από την κατάθλιψη και την αυτό-εικόνα σε σχέση με τα αγόρια. Ειδικότερα τα κορίτσια από το Μεξικό έτειναν να αναφέρουν σε έρευνα των Zambrana & Sliva-Palacios (1989) περισσότερο άγχος για ζητήματα όπως της οικογενειακής απώλειας (να αφήνουν την οικογένεια και τους φίλους τους) και της αλλαγής (από τη μια γειτονιά στην άλλη). Από την άλλη πλευρά, έρευνες έχουν δείξει ότι αγόρια στην εφηβεία είναι πιθανότερο να ενέχονται σε επικίνδυνες συμπεριφορές και σε εγκληματικότητα. Τα αγόρια σε σχετική έρευνα (Ma, 2002) είχαν περισσότερα συμπεριφορικά προβλήματα από τα κορίτσια και είναι πιθανότερο να συμμετέχουν σε πράξεις εφηβικής βίας (βανδαλισμούς, κλπ). Αποτελεί λοιπόν επιτακτικό αίτημα η πολυεπίπεδη έρευνα της συμβουλευτικής πράξης για/με τη β' γενιά στην Ελλάδα, προκειμένου να προτείνει καλές πρακτικές για τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας και τους συμβούλους, έρευνα που να προάγει όμως τη πολυπολιτισμική προοπτική και την αναζήτηση της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Βιβλιογραφία:

- Αθανασοπούλου, Α. (2009). 'Για μια καλύτερη ζωή': Ανάμεσα σε οικογενειακές υποχρεώσεις και προσωπικές επιθυμίες. Η περίπτωση της Δεύτερης Γενιάς Αλβανών Μεταναστών στην Αθήνα. *Ελληνική Κοινωνία*, 8-9., 181-309.
- Alba, R. (2005). Bright vs. blurred boundaries: Second-generation assimilation and exclusion in France, Germany, and the United States. *Ethnic and Racial Studies*, 28 (1), 20 – 49.
- Anthias, F. & Lazaridis, G. (Eds.) (2000). *Gender and Migration in Southern Europe: Women on the Move*. Oxford: Berg.
- Baldwin-Edwards, M. et al. (2004). *Στατιστικά Δεδομένα για τους Μετανάστες στην Ελλάδα: Αναλυτική Μελέτη για τα Διαθέσιμα Στοιχεία και προτάσεις για τη Συμμόρφωση με τα standards της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Μελέτη για λογαριασμό του Ι.ΜΕ.ΠΟ. από το Μεσογειακό Παρατηρητήριο Μετανάστευσης Ι.Α.Π.Α.Δ., Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Baldwin-Edwards, M. (2002). *Southern European Labour Markets and Immigration: A Structural and Functional Analysis*. Mediterranean Migration Observatory Working Paper No 5. Διαθέσιμο: http://www.mmo.gr/pdf/publications/mmo_working_papers/MMO_WP5.pdf.
- Βεντούρα, Λ. (2011). Γηγενείς/μετανάστες: οροθέτηση και μετατόπιση κοινωνικών συνόρων. Στο Λ. Βεντούρα (επιμ.), *Μετανάστευση και Κοινωνικά Σύνορα: διαδικασίες αφομοίωσης, ενσωμάτωσης ή αποκλεισμού* (σελ. 15-63). Αθήνα: Νήσος.
- Bourdieu P. (1984). *Questions de sociologie*. Paris: Ed. de Minuit.
- Βεντούρα, Λ. (2004). Εθνικισμός, ρατσισμός και μετανάστευση στη σύγχρονη Ελλάδα. Στο Μ.Παύλου & Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της Μετανάστευσης* (σελ. 174-204). Αθήνα: ΚΕΜΟ/Κριτική.
- Dasgupta, S.D. (1998). Gender Roles and Cultural Continuity in the Asian Indian Immigrant Community in the U.S. *Sex Roles*, 38 (11-12), 953-974.
- De Las Fuentes, C. & Vasquez, M.J.T. (1999). Immigrant Adolescent Girls of Colour: Facing American Challenges. in N.G. Johnson, M.C. Roberts & J. Worell (eds.), *Beyond Appearance: A New Look at Adolescent Girls*. Washington DC: American Psychological Association.
- Edmunds, J. & Turner, B.S (2005). Global Generations: Social change in the Twentieth century, *The British Journal of Sociology*, 56 (4), 559-577.
- Generation 2.0 RED. (2017). Δεδομένα Απόδοσης Ιθαγένειας: Γ' Τρίμηνο του 2017 - Generation 2.0. Ανακτήθηκε στις 24 Οκτώβρη, 2017, από: <http://g2red.org/el/latest-statistics-regarding-citizenship-3rd-trimester-2017/>
- Θεριανός, Κ. (2009). Δεύτερη γενιά ρουμάνων μεταναστών στην Ελλάδα: μεταξύ σχολείου και εργασίας. *Ελληνική Κοινωνία*, 8-9, 111-180.
- Θωμά, Δ. (2009). Η Δεύτερη γενιά μεταναστών/τριών και η σχέση της με την εκπαίδευση: η περίπτωση της Βουλγαρίας. *Ελληνική Κοινωνία*, 8-9, 33-110.
- Ι.Π.Ο.Δ.Ε. (2008). *Στατιστικά στοιχεία για Αλλοδαπούς και Παλιννοστούντες Μαθητές*. Αθήνα: Ι.Π.Ο.Δ.Ε.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2001). Συνθήκες Εργασίας τριών Μεταναστευτικών Ομάδων στην Αθήνα. Στο Αθ. Μαρβάκης, Δ.Παρσάνογλου, Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ίνστιτούτο Ν. Πουλαντζάς/Ελληνικά Γράμματα.

Καμπέρης Ν. (2009). Η 'δεύτερη γενιά' δεν είναι παρά δύο λέξεις. *Ελληνική Κοινωνία*, 8-9, 22-32.

Kesisoglou, G., Figgou, E., & Dikaiou, M. (2016α). Constructing work and subjectivities in precarious conditions: Psycho-discursive practices in young people's interviews in Greece. *Journal of Social and Political Psychology*, 4(1), 24–43. <https://doi.org/10.5964/jspp.v4i1.494>

Kesisoglou, G., Figgou, E., & Dikaiou, M. (2016β). "Narratives of flight": Accounts of precarious employment relations and emigration from Greece. A critical discursive social-psychological perspective", *International Journal of Employment Practices*, 24 (2), 73-91

Κεσίσογλου, Γ. (2014). *Επισφαλείς Συνθήκες εργασίας και κοινωνικές ταυτότητες: μια κοινωνικο-ψυχολογική προσέγγιση του λόγου των νέων μεταναστών β' γενιάς*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Λαμπριανίδης, Λ. & Λυμπεράκη, Α. (2000). *Αλβανοί Μετανάστες στην Θεσσαλονίκη: Διαδρομές Ευημερίας και Παραδρομές Δημόσιας Εικόνας*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Ma, X. (2002). The First Ten Years in Canada: A Multi-Level Assessment of Behavioral and Emotional Problems of Immigrant Children. *Canadian Public Policy-Analyse de Politiques*, 28(3), 395 – 418.

Μαρβάκης, Α. (2004). Κοινωνική Ένταξη ή Κοινωνικό Απαρτχάντ;. Στο Μ.Παύλου & Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της Μετανάστευσης* (σελ. 88-121). Αθήνα: ΚΕΜΟ/Κριτική.

Μαρούκης, Θ. (2012). Μετανάστευση και κρίση στην Ελληνική κοινωνία: οι παράμετροι ενός απεγκλωβισμού. *ELIAMEP Briefing Notes*, 8/2012. Διαθέσιμο στο Διαδίκτυο στο: http://www.eliampep.gr/wp-content/uploads/2012/01/Briefing-Notes_8_January-2012.pdf. Ανασύρθηκε στις 25/5/2013.

Maroukis, Th. (2012). Update report Greece: The number of irregular migrants in Greece at the end of 2010 and 2011. Database on Irregular Migration. Διαθέσιμο στο: <http://irregular-migration.net/>. Ανακτήθηκε στις 25/5/2013.

Μπεζεβέγκης, Η., Παυλόπουλος, Β., & Γεωργαντή, Κ. (2010). *Εθνοτική ταυτότητα και ψυχοκοινωνική προσαρμογή: Μια εμπειρική έρευνα σε εφήβους μετανάστες δεύτερης γενιάς*. Αθήνα: ΙΜΕΠΟ.

Olsen, L. (1997). *Made in America: Immigrant Students in Our Public Schools*. New York: The New Press.

Papailias, P., (2003). Money of Kurbet is money of blood: the making of a 'hero' of migration in the Greek-Albanian border. *Journal of Ethic and Migration Studies*, 29 (6), 1058-1079.

Πετράκη, Γ. (2007). Η νέα εργατική τάξη. *Κριτική/Επιστήμη & Εκπαίδευση*, 5, 73-81.

Portes, A. & Rumbaut, R.G. (2005). Introduction: the Second Generation and the Children of Immigrants Longitudinal study. *Ethnic and Racial Studies*, 28 6, 893-999.

Portes, A. & Rumbaut, R. (2001). *Legacies: The Story of the Immigrant Second Generation*. Berkeley, CA: University of California Press.

Rosenthal D. *et al.* (1996). Vietnamese Adolescents in Australia: Relationships Between Perceptions of Self and Parental Values, Intergenerational Conflict, and Gender Dissatisfaction. *International Journal of Psychology*, 31, 81-91.

Suarez-Orozco C. & Baolian Qin D. (2006). Gendered Perspectives in Psychology: Immigrant Origin Youth. *IMR*, 40(1), 165-198.

Suarez-Orozco, C. & Qin-Hilliard, D.B. (2004). The Cultural Psychology of Academic Engagement: Immigrant Boys' Experiences in U.S. Schools. in J. Chu (ed.), *Adolescent Boys: Exploring Diverse Cultures of Boyhood*. New York: New York University Press.

Suarez-Orozco, C. & Suarez-Orozco, M. (2001). *Children of Immigration*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Sue, D.W. & Sue, S. (1973). Ethnic Identity: The Impact of Two Cultures on the Psychological Development of Asians in America. in S.Sue & N.N. Wagner (eds.), *Asian-Americans: Psychological Perspectives*. Palo Alto, CA: Science and Behavior.

Sung, B.L. (1987) *The Adjustment Experience of Chinese Immigrant Children in New York City*, New York: Centre for Migration Studies.

Talbani, A. & Hasanali, P. (2000). Adolescent Females between Tradition and Modernity: Gender Role Socialization in South Asian Immigrant Culture. *Journal of Adolescence*, 23(5), 615-627.

Triandafyllidou, A. and Marouf, M. (2011). *GREECE- Report prepared for the SOPEMI Meeting*. Paris, 1-3 December 2010

Τριανταφυλλίδου, Α. (2010). Διαστάσεις και χαρακτηριστικά της μετανάστευσης προς την Ελλάδα. Στο Α.Τριανταφυλλίδου & Θ. Μαρούκης (επιμ.), *Η Μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα* (σελ. 57-97). Αθήνα: Κριτική.

Valenzuela, A. (1999) 'Gender Roles and Settlement Activities among Children and Their Immigrant Families', *American Behavioral Scientist*, vol. 42(4), pp. 720-742.

Χαλιάπα Α. (2009). *Η ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα: η προβληματική της δεύτερης γενιάς*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα: Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας.

Χρυσάκης, Μ., Μπαλούρδος, Δ. & Τραμουντάνης, Α. (2012). Συμμετοχή των μεταναστών δεύτερης γενιάς στο εκπαιδευτικό σύστημα και ένταξη στην αγορά εργασίας. Στο Α. Μουρίκη, Δ. Μπαλούρδος, Ο. Παπαλιού, Ν. Σπυροπούλου, Ε. Φαγαδάκη, Έ.Φρονίμου (επιμ.), *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2012* (σελ. 123-156), Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής.

Zambrana, R.E. & Silva-Palacios, V. (1989). Gender Differences in Stress among Mexican Immigrant Adolescents in Los Angeles, California. *Journal of Adolescent Problems*, 4, 426-442.